

Aleksandra Brodowska

Zachować tożsamość

Międzynarodowa solidarność wobec zniszczeń dóbr kultury w Ukrainie

Il. 1. Ostrzelany pomnik Tarasa Szewczenki, kwiecień 2022 roku, fot. Yurii Veres

Na skutek trwającej od ponad dwóch lat inwazji Rosji Ukraina doświadcza ogromnych strat – także w dziedzinie kultury i dziedzictwa narodowego. Tożsamość narodowa tego kraju znalazła się na celowniku działań militarnych, jak również dezinformacyjnych. Ataki na dziedzictwo kulturowe – zarówno materialne, jak i niematerialne, a także w cyberprzestrzeni – mają charakter systemowy i celowy. Wynika to z założeń imperialnej i rewizjonistycznej polityki zagranicznej Rosji, której podstawę stanowi doktryna tzw. ruskiego miru (rosyjskiego świata) i jego ekspansji. Niniejszy artykuł analizuje przykłady zniszczeń dziedzictwa kulturowego w Ukrainie, ukazując rzeczywisty wymiar zastosowania tej ideologii w praktyce.

Prezentowane statystyki, szczególnie dotyczące wartości utraconych obiektów, powinny być jednak traktowane z pewną rezerwą. Z uwagi na trwające walki są to jedynie wstępne wyliczenia. Ponadto, dziedzictwo kulturowe, jako suma dokonań poprzednich pokoleń mająca znaczenie dla współczesnej tożsamości, jest w rzeczywistości bezcenna, a zadane straty są nieodwracalne.

TOŻSAMOŚĆ NA CELOWNIKU: WIELOPOZIOMOWE DZIAŁANIA PRZECIW DZIEDZICTWU KULTUROWEMU

12 lipca 2021 roku na stronie internetowej prezydenta Rosji Władimira Putina opublikowano artykuł jego autorstwa pt. *O historycznej jedności Rosjan i Ukraińców*. Odezwa, kierowana pozornie do obywateli Rosji i Ukrainy, stanowiła w rzeczywistości prezentację najważniejszych założeń polityki zagranicznej wobec Ukrainy¹. W artykule powtarzana jest teza o nierozzerwalnej, organicznej więzi łączącej ukraińską państwowość z Rosją – znana już z wypowiedzi z 2014 roku, po nielegalnej aneksji Krymu. Co więcej, w przemówieniu wielokrotnie wybrzmiewa teza o rzekomej fasadowości ukraińskiej państwowości, która to miała szansę zaistnieć tylko dzięki decyzji władz sowieckich. Artykuł otwarcie krytykował obecną władzę w Kijowie, oskarżając ją o realizowanie zachodnich interesów, według autora stanowiących bezpośrednie zagrożenie dla bezpieczeństwa Rosji. Tezy te, obudowane w liczne nawiązania do historii i imperialnej mitologii, *de facto* prezentują założenia geopolitycznej doktryny świata rosyjskiego (tzn. ruskiego miru, *русский мир*). W tym świecie nie ma miejsca na odrębną od rosyjskiej tożsamość czy kulturę ukraińską. W niektórych środowiskach komunikat ten został odczytany bardzo celnie: „zasadniczo jest to wezwanie do broni kładące podwaliny pod rosyjską inwazję na Ukrainę” [tłum. autorki]². Kilka miesięcy później, 24 lutego 2022 roku, rosyjskie siły lądowe rozpoczęły pełnoskalowy atak na terytorium Ukrainy, nazywając go nie wojną, a „wojskową operacją specjalną”. To pierwszy atak na suwerenne państwo w Europie od wybuchu II wojny światowej. Nie jest to jednak tylko walka o terytorium – już pierwsze dni inwazji pokazały, że jest to wojna z narodem ukraińskim, dążąca do wymazania świadectw jego istnienia i odrębności. W przemówieniu wygłoszonym 21 lutego 2022 prezydent Rosji wprost wskazał, że Ukraina nie jest jedynie sąsiednim krajem, lecz stanowi ona nieodłączną część historii, kultury i przestrzeni duchowej Imperium Rosyjskiego³. Celem Rosji jest więc dominacja nie tylko w aspekcie politycznym czy ekonomicznym, lecz także w sferach ideologicznej i kulturalnej. To także wojna o dostosowanie rzeczywistości do propagowanej przez Kreml narracji historycznej – warto zwrócić uwagę na fakt, że dyrektor Służby Wywiadu Zagranicznego, Siergiej Naryszkin, jest jednocześnie przewodniczącym Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego (Российское историческое общество). Z tego powodu zniszczenia dóbr kultury w Ukrainie nie są przypadkiem, a mają charakter zaplanowany i strategiczny. Ich celem jest pozbawienie narodu ukraińskiego filarów jego tożsamości. Przykłady różnego rodzaju działań wpisujących się w te założenia zostaną przedstawione poniżej – zaczynając od celowych ataków na symbole i kluczowe postaci kultury ukraińskiej, poprzez zorganizowaną kradzież muzeów, aż po umyślne planowanie przebiegu operacji w sposób wywierający możliwie największą szkodę.

1 W. Putin, *O historycznej jedności Rosjan i Ukraińców* (oryg. *Об историческом единстве русских и украинцев*). Artykuł dostępny jest także języku angielskim na: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181> [dostęp: 13.03.2024].

2 A. Applebaum [@anneapplebaum], „Russia/Ukraine specialists!...” [wpis na X], 31.07.2021, <https://twitter.com/anneapplebaum/status/1421480489748254723> [dostęp: 13.03.2024].

3 W. Putin, *Speech on Ukraine, and Recognition of Donbass*, 21.02.2022. Dostępny w języku angielskim na: <https://www.youtube.com/watch?v=X5-ZdTGLmZo> [dostęp: 13.03.2024].

BILANS STRAT I ZNISZCZEŃ

4 Міністерство культури та інформаційної політики України, *В Україні відзначають День пам'яток історії та культури* / Міністерство культури та інформаційної політики України, *В Україні відзначають День пам'яток історії та культури*, 18.04.2023, <https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukraini-vidznachaiut-den-pamiatok-istorii-ta-kultury> [dostęp: 13.03.2024].

5 Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України / *Nacionalnij perelik elementiv nematerialnoi kulturnoi spadshini Ukraïni*, <https://mcip.gov.ua/wp-content/uploads/2024/02/naczi-onalnij-perelik-elementiv-nks-1.pdf> [dostęp: 13.03.2024].

6 UNESCO, *Ukraine: UNESCO estimates the damage to culture and tourism after 2 years of war at \$3.5 billion*, 14.02.2024, <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-estimates-damage-culture-and-tourism-after-2-years-war-35-billion> [dostęp: 13.03.2024].

7 Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine, *Due to russian aggression in Ukraine, 902 cultural heritage sites have been affected*, 09.02.2024, <https://www.kmu.gov.ua/en/news/cherez-rosiiskiu-ahresiiu-v-ukraini-postrazhdaly-902-pamiatky-kulturnoi-spadshchiny> [dostęp: 13.03.2024].

8 *Ukraine Refugee Situation*, Operational Data Portal, <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> [dostęp: 13.03.2024].

Ukraina, kraj o bogatej historii i tradycjach, jest elementem wielokulturowego dziedzictwa Europy. Położona na szlaku między Wschodem a Zachodem, stanowi świadectwo rozwoju tego regionu, przepływów i kontaktów na przestrzeni wieków. Dzisiejsze tereny Ukrainy obfitują w dziedzictwo archeologiczne dostarczające wiedzy o kulturach obecnych na tym terenie od czasów prehistorycznych. To także wiele zachowanych do dziś przykładów dziedzictwa materialnego, będących świadectwem minionych epok czy dziełami wybitnych architektów. Według dostępnych danych z Ministerstwa Kultury i Polityki Informacyjnej w Ukrainie znajduje się 109 930 zabytków objętych ochroną państwa, natomiast do szerszej kategorii dziedzictwa kulturowego zalicza się w 128 780 obiektów⁴. Ponadto, wiele przykładów kulturowych od pokoleń tradycji zostało zinwentaryzowanych. Wskazano przy tym bogactwo kultury niematerialnej – na Krajowej liście elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego Ukrainy znajdują się 82 elementy, w tym 16 to przykłady dziedzictwa wymagającego pilnej ochrony⁵.

Na tym etapie trudno o pełne dane i statystyki wskazujące na to, jaka część dziedzictwa Ukrainy została zniszczona lub utracona wskutek inwazji. Wstępne, a przez to z pewnością zaniżone szacunki UNESCO wskazują na straty w dziedzinie kultury i turystyki o wartości 3,5 mld euro, a już dziś przybliżone koszty odbudowy zniszczeń w dziedzinie kultury to 9 mld euro⁶. Według danych udostępnionych przez Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy od 24 lutego 2022 roku do 25 stycznia 2024 roku 902 obiekty dziedzictwa kulturowego zostały zniszczone lub uszkodzone. Wśród nich 124 ma znaczenie krajowe, aż 708 – lokalne, a 70 było w czasie procedury wpisu do odpowiedniego rejestru⁷.

Szczególnie niepokojące są statystyki dotyczące zniszczeń obiektów o charakterze lokalnym. Dziedzictwo tego rodzaju odgrywa szczególną rolę w zachowaniu tradycji i pamięci danej społeczności. Wysoki udział strat o tym charakterze poważnie zagraża zachowaniu fundamentów tożsamości i różnorodności kulturowej w dłuższej perspektywie ze względu na powiązanie z komponentami dziedzictwa niematerialnego. Szczególnie narażone są elementy wiedzy tradycyjnej, lokalnego rzemiosła czy rękodzieła. Kiedy myślimy o dziedzictwie niematerialnym, którego podstawą trwania jest istnienie wspólnoty depozytariuszy i ciągłości przekazu, niemal pewne jest, że zniszczenie lokalnych ośrodków kulturalnych osłabi zdolność tych wspólnot do dalszego kulturowania i przekazywania tego rodzaju dziedzictwa. Co więcej, ogromna skala przymusowej migracji wewnętrznej i zewnętrznej dodatkowo osłabia przekaz międzypokoleniowy i wspólnotowy wymiar dziedzictwa niematerialnego. Mamy dziś do czynienia z największą od II wojny światowej falą migracji w Europie: 6,004 mln 100 osób uciekło z Ukrainy i przebywa obecnie w krajach europejskich, najwięcej w Polsce i w Niemczech⁸.

Tym, co dodatkowo zwiększa dotkliwość tych strat, są niewielkie szanse na odbudowę obiektów o znaczeniu lokalnym w niedalekiej przyszłości. Wnioski płynące z badań przeprowadzonych wśród mieszkańców Mosulu w 2021 roku wskazują na to, że projekty odbudowy finansowane przez podmioty zagraniczne często skupiają się na najbardziej flagowych i znanych obiektach (jak na przykład Muzeum

w Mosulu czy Nimrud), które w rzeczywistości rzadko są odwiedzane przez mieszkańców, pomijając przy tym miejsca o znaczeniu lokalnym czy religijnym⁹.

ATAKI NA PAMIĘĆ I TOŻSAMOŚĆ BOHATERÓW UKRAINY

Działania rosyjskich wojsk koncentrują się wokół dwóch scenariuszy: anihilacji lub rusyfikacji narodu ukraińskiego i jego kultury. W pierwszych dniach kwietnia 2022 roku świat obiegnęła informacja o masowych grobach odkrytych w Buczy. W tym rejonie, w Borodziance, wojska rosyjskie zniszczyły pomnik Tarasa Szewczenki, oddając precyzyjny i wymowny strzał w czoło poety¹⁰. Zbezczeszczone pomniki na tle spalonych budynków stanowił zapowiedź rosyjskiego stosunku do symboli ukraińskiej kultury. Taras Szewczenko jest ukraińskim bohaterem narodowym, poetą, etnografem, malarzem, wybitnym przedstawicielem romantyzmu. Miał kluczowy wkład w rozwój ukraińskiej literatury i języka ukraińskiego. Jest bez wątpienia postacią-symbolem o fundamentalnym znaczeniu dla kultury narodowej. Jego pomniki znajdują się w każdym większym mieście. W grudniu 2022 roku w okupowanym Ługańsku pod pomnikiem Tarasa Szewczenki pojawiła się nowa tabliczka w języku rosyjskim: Taras Grygorowicz Szewczenko – rosyjski poeta¹¹.

W nocy 7 maja 2022 roku w wyniku ataku rakietowego Muzeum Narodowe Hryhorija Skoworody we wsi Skoworodynivka w obwodzie charkowskim – miejscu jego śmierci i pochówku, zostało doszczętnie spalone¹². Hryhorij Skoworoda był filozofem, poetą, muzykiem i edukatorem – wybitnym przedstawicielem europejskiego baroku. Jest kluczową postacią dla rozwoju ukraińskiej kultury i myśli narodowej. W 2022 roku obchodzono 300-lecie jego urodzin. Muzeum mieściło się w dworcu z XVIII wieku, w którym spędził ostatnie lata swego życia. Część najcenniejszych eksponatów, między innymi rzeczy osobiste Hryhorija Skoworody, została w porę ewakuowana z budynku. W mediach społecznościowych pojawiły się liczne zdjęcia zgłiszczy muzeum, gdzie na tle ruin stoi jedynie pomnik – odlew postaci Hryhorija Skoworody naturalnych rozmiarów. Nieopodal muzeum znajduje się nagrobek tego ukraińskiego filozofa i poety z przewrotnym napisem: „Świat łowił mnie, ale nie pojmał” (lub „Świat próbował mnie dopaść, ale mu się nie udało”).

Wiacesław Czornowił był jednym z najwybitniejszych polityków i dziennikarzy postradzieckiej Ukrainy, liderem Ludowego Ruchu, współorganizatorem Ukraińskiego Związku Helsińskiego i Ukraińskiej Grupy Helsińskiej. W 1991 roku kandydował na prezydenta i uzyskał 23% głosów. Po śmierci w budzącym liczne spekulacje wypadku samochodowym otrzymał tytuł Bohatera Ukrainy. 17 kwietnia 2022 roku w wyniku eksplozji archiwum należące do Wiacesława Czornowiła i fundacji jego nazwiska zostało spalone. Mieszczące się w tym samym budynku archiwum Mykoły Pławjuka, więźnia politycznego systemu sowieckiego, także zostało zniszczone. Zamieszczone przez członków rodziny w mediach społecznościowych zdjęcia przedstawiają kompletne gruzowisko.

27 lutego 2022 roku Rosjanie zniszczyli lokalne muzeum w Iwanowie na północy Kijowa, w którym znajdowało się ponad 400 eksponatów. Najcenniejsze dzieła w kolekcji obejmowały obrazy Mariji

9 B. Isakhan, L. Meskell, *Rebuilding Mosul: Public opinion on foreign-led heritage reconstruction*, Sage Journals, 05.06.2023, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00108367231177796> [dostęp: 13.03.2024].

10 *Bust of Taras Shevchenko*, Ukrainian Institute, <https://ui.org.ua/en/postcard/bust-of-taras-shevchenko/> [dostęp: 13.03.2024].

11 Nexta [@nexta_tv], „In occupied #Luhansk...” [wpis na X], 12.12.2022, https://twitter.com/nexta_tv/status/1602188654558216192 [dostęp: 13.03.2024].

12 *Occupiers destroyed the National Museum of Hryhorii Skovoroda in the Kharkiv region*, War Ukraine, 07.05.2022, <https://war.ukraine.ua/crimes/occupiers-destroyed-the-national-museum-of-hryhorii-skovoroda-in-the-kharkiv-region/> [dostęp: 13.03.2024].

13 *Ivankiv local history museum, Ukrainian Institute*, <https://ui.org.ua/en/postcard/ivankiv-local-history-museum-2/> [dostęp: 13.03.2024].

14 V. Chow, *Russian Forces Burned Down a Museum Home to Dozens of Works by Ukrainian Folk Artist Maria Prymachenko*, *ArtNews*, 28.02.2022, <https://news.artnet.com/art-world/maria-prymachenko-ukraine-russia-2078634> [dostęp: 13.03.2024].

15 *Офіс Генерального прокурора, Викрадення військовими РФ національних цінностей України з музею в окупованому Мелітополі – розпочато провадження / Ofis General'nogo prokurora, Vikradennâ vijs'kovimi RF nacionalnih cinnostej Ukraïny z muzeï v okupovanomu Melitopoli – rozpocato provadžennâ*, 10.05.2022, <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/vikradennya-viiskovimi-rf-nacionalnix-cinnostei-ukrayini-z-muzeyu-v-okupovanomu-melitopoli-rozpocato-provadzennya> [dostęp: 13.03.2024].

16 *The history of Scythian gold from Melitopol, which Ukrainians found, then buried, and could not save from Russia*, *UAPosition*, 21.01.2023, <https://uaposition.com/main/analysis-opinion/the-history-of-scythian-gold-from-melitopol-which-ukrainians-found-then-buried-and-could-not-save-from-russia/> [dostęp: 13.03.2024].

17 *Melitopol mayor says occupiers steal Scythian gold collection from local museum*, *Ukrinform*, 29.04.2022, <https://www.ukrinform.net/rubric-society/3470870-melitopol-mayor-says-occupiers-steal-scythian-gold-collection-from-local-museum.html> [dostęp: 13.03.2024].

Prymaczenko, wybitnej przedstawicielki prymitywizmu, jednej z najbardziej znanych artystek ukraińskich. Jako ludowa artystka Ukrainy w unikatowy sposób łączyła elementy folkloru, ukraińskiego krajobrazu, baśni, haftu, rysunku oraz malarstwa. Według dostępnych informacji los kolekcji nie jest pewny – muzeum zostało doszczętnie spalone. W czasie ostrzału część obrazów Prymaczenko znajdowała się w innym muzeum na wystawie czasowej, natomiast część została uratowana z płonącego budynku przez okolicznych mieszkańców¹³. Według innych źródeł 25 obrazów zostało bezpowrotnie utraconych¹⁴.

GRABIEŻ I KRADZIEŻE MUZEÓW

Grabież bardzo często towarzyszy działaniom wojennym. Nie inaczej jest w przypadku muzeów znajdujących się na ukraińskich terenach okupowanych czy przyfrontowych. Melitopol był jednym z pierwszych miast zdobytych przez siły rosyjskie w lutym 2022. Według informacji przekazanych przez prokuraturę w kwietniu 2022 roku wojsko i przedstawiciele administracji okupacyjnej państwa agresora okradli Muzeum Historii Regionalnej w Melitopolu, zabierając między innymi kolekcję scytyjskiego złota odkrytą przez archeologów w latach 50. XX wieku¹⁵. Kopiec, z którego wydobyto prawie dwa kilogramy złota, został odkryty przypadkiem i był pierwszym przykładem, kiedy wykopane obiekty zostały w Ukrainie. Wcześniejsze wykopaliska prowadzone były przez Rosyjską Imperialną Komisję Archeologiczną, a znaleziska trafiały do Ermitażu¹⁶. Według informacji przekazanych przez mera Melitopola była to jedna z największych i najcenniejszych kolekcji tego rodzaju w kraju¹⁷. Los skradzionej kolekcji pozostaje niezny.

Także w kwietniu 2022 roku Rada Miasta Mariupola opublikowała informacje o kradzieży ponad 2 tys. obiektów z Muzeum w Mariupolu.

Il. 2. Muzeum w Chersoniu splądrowane przez siły rosyjskie, fot. Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej w Ukrainie (CC BY 4.0, za pośrednictwem Wikimedia Commons)

Pośród skradzionych obiektów znalazły się między innymi prace Iwana Ajwazowskiego, rosyjskiego marynistycznego malarza, oraz Archipa Kuindźego, urodzonego w Mariupolu pejzażyści, członka rosyjskiej grupy pieriedwiżników¹⁸. Trudno oszacować, jaką wartość mogą mieć skradzione obrazy, z pewnością są to jednak przykłady bardzo cennych obiektów. W 2008 roku obraz Kuindźego z 1881 roku pt. *Gaj brzoźowy* został sprzedany w domu aukcyjnym Sotheby's za ponad 3 mln dolarów¹⁹.

W listopadzie 2022 roku z Muzeum Sztuki im. Oleksija Szowkunienki w Chersoniu zrabowano prawie 1,5 tys. dzieł sztuki. Stanowi to 80% zbiorów muzeum. Według zdjęć i informacji dostępnych w mediach społecznościowych obrazy zostały zdjęte ze ścian, ułożone na stosach bez żadnych zabezpieczeń czy środków ochronnych, a następnie przewiezione czterema ciężarówkami do Centralnego Muzeum Tawrydy w Symferopolu na zaanektowanym przez Rosję w 2014 roku Krymie²⁰. Chersońskie Muzeum Sztuki poinformowało w swoich mediach społecznościowych, że muzeum zostało okradzione w sposób zorganizowany: eksponaty wraz ze sprzętem i urządzeniami elektronicznymi zostały usunięte w dniach od 31 października do 3 listopada 2022 roku przez grupę 40 osób²¹.

DZIEDZICTWO ARCHEOLOGICZNE W ZAGROŻENIU

Do czasu rosyjskiej inwazji głównym zagrożeniem dla tego zasobu były nielegalne wykopaliska. W wyniku działań wojennych przyszłość krajowej archeologii stoi pod znakiem zapytania. Wiele ekspedycji wstrzymano, znaczące zasoby muzealne zostały rozproszone lub ukradzione, natomiast naukowcy dotychczas zajmujący się archeologią w większości dołączyli do sił zbrojnych. Serhij Teliżenko z Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy oraz Pawło Szydłowski z Wydziału Archeologii Uniwersytetu Narodowego im. Tarasa Szewczenki w Kijowie udzielili w styczniu 2023 roku wywiadu, w którym powołując się na informacje z Narodowego Muzeum Historii Ukrainy, wskazali na ogromne zniszczenia – stanowiska archeologiczne w Parutino, na wyspie Chortyca, w Szestowicy, Czernihowie, Wyszgorodzie i wielu innych w obwodach kijowskim, czernihowskim, sumskim, ługańskim, donieckim, chersońskim i mikołajowskim zostały zniszczone²². Co więcej, stanowiska archeologiczne rujnowane są wskutek budowania okopów i wykorzystywania jako punkty wymiany ognia. Jako przykład mogą posłużyć informacje przekazane przez Centrum Dziennikarstwa Śledczego, które na podstawie analizy zdjęć satelitarnych Sentinel-2 podało, że rosyjskie wojska wykopały 70-kilometrowy okop w obwodzie zaporoskim²³. Linia okopu przebiega przez strefy ochronne kurhanów, jak również przez same kurhany. Szacuje się, że uszkodzonych zostało około 160 kurhanów i cmentarzysk. Co więcej, przypadkowo znalezione lub ukradzione obiekty w czasie kopania okopów zdają się zasilać kanały nielegalnego obrotu. Amerykańska służba celna zatrzymała we wrześniu 2022 roku próbę nielegalnego importu z Rosji ukraińskich dóbr kultury z epoki brązu i średniowiecza: topora z około 3 500 roku p.n.e. oraz mieczy z XI–XIII wieku²⁴.

W Iziumie w obwodzie charkowskim we wrześniu 2022 roku odkryto zniszczone kamienne posągi, tzw. baby na górze Krzemieniec. Te bezcenne dla archeologów figury, pochodzące z okresu IX–XIII wieku, stanowią świadectwo kultury koczowników Wielkiego Stepu,

18 *Invasors steal over 2,000 exhibits from Mariupol museums*, Ukrinform, 28.04.2022, <https://www.ukrinform.net/rubric-society/3469803-invasors-steal-over-2000-exhibits-from-mariupol-museums.html> [dostęp: 13.03.2024].

19 E. Kinsella, *Artists' Records Abound at Russian Art Auctions*, ArtNews, 29.04.2008, <https://www.artnews.com/art-news/news/artists-records-abound-at-russian-art-auctions-1410/> [dostęp: 13.03.2024].

20 Т. Худякова, *Осколки братской любви в тротиловом эквиваленте (фото)* / Т. Худякова, *Осколки братской любви в тротиловом эквиваленте (фото)*, Tverezo, 04.11.2022, <https://tverezo.info/post/163984> [dostęp: 13.03.2024].

21 Херсонський Художній Музей/ Her-son's'kij Hudožnij Muzej, oficjalny profil na portalu Facebook, 04.11.2022, <https://www.facebook.com/art.museum.ks/posts/pfbid02wJ7gmQs251prJwEBkFQsMCy9bn2GGNRdU9AxjvKNy7aiTP2atCgcidxEod6QCHl> [dostęp: 13.03.2024].

22 A. Georgiou, *'Catastrophic': Putin's War Is Wiping Out Ukraine's Ancient History*, Newsweek, 05.01.2023, <https://www.newsweek.com/catastrophic-putin-war-wiping-out-ukraine-recent-history-1771314> [dostęp: 13.03.2024].

23 *В страху прориву ЗСУ, Росія збудувала одні з найбільших військово-оборонних споруд у світі – розвідка Британії* / *V strahu prorivu ZSU, Rosiá zbuduvala odni z najbil'sih vijs'kovo-oboronnih sporud u svi'ti – rozvidka Britanii*, Center of Journalistic Investigations, 01.05.2023, <https://investigator.org.ua/ua/news-2/254185/> [dostęp: 13.03.2024].

24 Безцінні артефакти: на кордоні США у росіян вилучили старожитності вкрадені в Україні / *Bezcinni artefakti na kordoni SSA u rosián vilučili starožitnosti vkradeni v Ukraini*, Television News Centre, 11.03.2023, <https://tsn.ua/exclusive/bezcinni-arte-fakti-na-kordoni-ssha-u-rosiyan-viluchili-starozhitnosti-vkradeni-v-ukrayini-2283139.html#f58lkhyevkk3gd2pp1> [dostęp: 13.03.2024].

25 R. Oliphant, *Izium's ancient guardians fall victim to Russia's assault*, The Telegraph, 03.10.2022, <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2022/10/03/iziums-ancient-guardians-fall-victim-russias-assault/> [dostęp: 13.03.2024].

26 Український державний інститут культурної спадщини МКІП України, „Після російського вторгнення жоден мешканець України...” / Український державний інститут культурної спадщини МКІП України, „Pisla rosijs'kogo vtorgnennâ žoden meškanec' Ukraini...” [wpis na Facebooku], 27.04.2022, <https://www.facebook.com/usich.mcsyu/posts/pfbid03KAuR8oX4YYr4qMutVaYPuRGqo5fM8W2cFbiE3m4HFi4zXHA72bfsgeR12FgjrI> [dostęp: 13.03.2024].

27 K. Nieczypor, *Ukraine: the world's biggest minefield*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 22.11.2023, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2023-11-22/ukraine-worlds-biggest-minefield> [dostęp: 13.03.2024].

28 *Potential Long-Term Impact of the Destruction of the Kakhovka Dam*, UN Country Team, 09.06.2023, <https://reliefweb.int/report/ukraine/potential-long-term-impact-destruction-kakhovka-dam-unct-joint-analytical-note-9-june-2023> [dostęp: 13.03.2024].

29 *Из Севастополя впервые вывезли византийское золото* / *Iz Sevastopolâ vperve vyvezli vizantijskoe zoloto*, Bezformata, 20.05.2023, <https://simferopol.bezformata.com/listnews/vperve-vivezli-vizantijskoe-zoloto/117383028/> [dostęp: 13.03.2024].

30 *Ecumenical Patriarch signs decree granting Ukraine church independence*, Reuters, 05.01.2019, <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-church-idUSKCN1OZOAO> [dostęp: 13.03.2024].

31 *Almost 500 religious sites were destroyed in Ukraine as a result of Russian aggression*, Institute for Religious Freedom, 03.02.2023, <https://irf.in.ua/p/105> [dostęp: 13.03.2024].

między innymi Scytów, a w szczególności Połowców²⁵. Najprawdopodobniej posążki stawiano na grobach i oddawano im wielki szacunek, na przykład poprzez składanie darów.

Fundamentalnym zagrożeniem dla przyszłości archeologii w Ukrainie jest także powszechne wykorzystywanie min i materiałów wybuchowych przez wojska rosyjskie. Pod koniec kwietnia 2022 roku w mediach pojawiły się informacje o rozkopaniu terenu wokół cennego stanowiska archeologicznego Kamienna Mogiła, zlokalizowanego w obwodzie zaporoskim. To jedyne miejsce na świecie, gdzie na ścianach jaskini znajdują się tysiące petroglifów o tak szerokim spektrum historycznym – od epoki późnego paleolitu po średniowiecze (XX–XVI tysiąclecie p.n.e. – XI–XIII wiek n.e.)²⁶. To tylko jeden z wielu przykładów. Według przekazanych przez stronę ukraińską informacji około 174 tys. km² terytorium kraju potencjalnie wymaga rozminowania. Stanowi to jedną trzecią całkowitej powierzchni kraju. Według szacunków Banku Światowego całkowity koszt rozminowania może wynieść nawet 38 mld dolarów²⁷.

W obwodzie chersońskim tragicznym w skutkach wydarzeniem dla zachowania dziedzictwa kulturowego, w tym archeologicznego, było wysadzenie zapory w Nowej Kachowce, w wyniku czego zrujnowanych zostało 15 muzeów. Zniszczeniu uległy także stanowiska archeologiczne, między innymi: osada lwowska (IV wiek p.n.e. – IV wiek n.e.), osada burguńska, wieś Mikołajówka (II–V wiek), wieś Tyaginka (XIII–XVII wiek) i historyczna osada we wsi Poniatówka (IV wiek p.n.e.)²⁸.

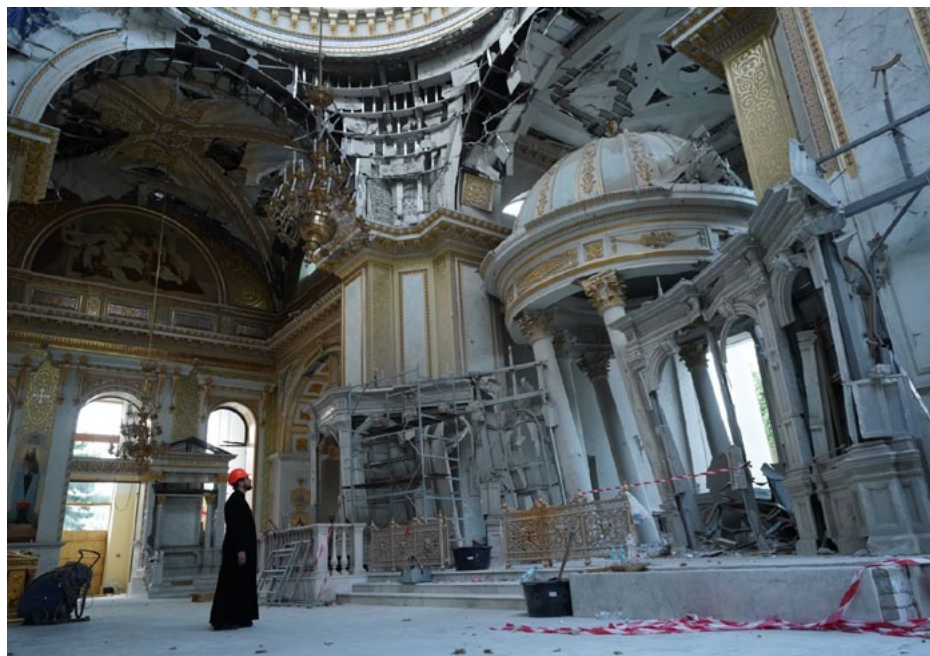
Archeologia odgrywa także specjalną rolę w parahistorycznej propagandzie rosyjskiej. Pod koniec maja 2023 roku w Nowogrodzie Wielkim w Rosji otwarto wystawę artefaktów archeologicznych z kolekcji Narodowy Rezerwat Chersones Taurydzki. Wystawa „Złoto Bizancjum” obejmowała 200 eksponatów i poświęcona była 570. rocznicy upadku Cesarstwa Bizantyjskiego. Wystawa „ukazuje zachowane dziedzictwo Bizancjum w dziedzinie architektury cerkiewnej, sztuki monumentalnej, dekoracyjnej i użytkowej, a także obrazów i tradycji zachowanych w kulturze cywilizacji wschodniego chrześcijaństwa, przede wszystkim – starożytnej Rusi” [tłum. autorki]²⁹. W tym kontekście warto zwrócić jeszcze uwagę na zniszczenia obiektów o znaczeniu religijnym.

NIC NIE JEST ŚWIĘTE

Kiedy w styczniu 2019 roku patriarcha Bartłomiej I udzielił Cerkwi ukraińskiej autokefalii, prezydent Ukrainy Petro Poroszenko porównał wagę tego wydarzenia do referendum w sprawie niepodległości od Związku Radzieckiego w 1991 roku³⁰. Religia – nieodłączna część ukraińskiej tożsamości, wraz z obiektami świadczącymi o ukraińskiej wielokulturowej przeszłości stały się celem intensywnego ataku. Jak informuje Instytut Wolności Religijnej, ponad 500 kościołów i cerkwi zostało zniszczonych przez Rosjan, z czego większość obiektów (143) przynależały paradoksalnie do Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego³¹.

Kisielówka to wieś założona w XIX wieku przez polskich osadników, położona niecałe 30 kilometrów od Chersonia. W marcu 2022 roku ta część Ukrainy była nieustannie ostrzeliwana przez armię rosyjską. W efekcie zniszczenia są ogromne, a na miejscu kaplicy Niepokalanego

Il. 3. Sobór Przemienienia Pańskiego w Odessie, uszkodzony w wyniku rosyjskiego ataku rakietowego 23 lipca 2023 roku, fot. Valentyn Kuzan [ze zbiorów <https://war.ukraine.ua/imagebank/>] [dostęp: 30.04.2024]

Poczęcia Najświętszej Marii Panny odkryto stertę gruzu. Kościół został zbudowany w 1852 roku i przetrwał tragiczne wydarzenia obu wojen światowych i reżimu komunistycznego. W latach 90. XX wieku pieczę nad nim przejęło Towarzystwo Chrystusowe. Kościół znany był na szerzą skalę z unikalnych pieśni. Co więcej, miejscowa społeczność aktywnie go użytkowała. Był to jeden z najstarszych kościołów rzymskokatolickich na południu Ukrainy, pomnik różnorodności religijnej i bogatej historii tego kraju. Został zniszczony celowo w wyniku ostrzału z czołgu i podpalenia. Jak opisała benedyktynka, siostra Faustyna Kowalska, która udała się na miejsce po udanym wyzwoleniu miejscowości z rąk rosyjskich, nie pozostało już nic do wydobycia – zobaczyła stertę gruzu otoczoną wbitymi w ziemię raketami i szczątkami pocisków³². Według relacji księdza Piotra Kalinowskiego: „rosyjscy żołnierze strzelali w taką wieżyczkę z krzyżem, która była na dachu kościoła. Zrobili sobie taką zabawę, że pół dnia próbowali zbić ten krzyż. To im się udało. Potem gdy odchodzili, kościół płonął [...]. Wystrzelili pocisk zapalający, a z samego kościoła zostały tylko narożne ściany”³³.

1 marca 2022 armia rosyjska wystrzeliła dwie rakiety w stronę kompleksu Pamięci Holokaustu w Babim Jarze i uszkodziła pobliski cmentarz³⁴. Zabytkowy cmentarz w Gołuchowie w obwodzie sumskim jest bardzo ważnym miejscem dla społeczności żydowskiej. Znajduje się na terenie obszaru chronionego. Ponad 1,5 tys. grobów pochodzących z XIX i XX wieku to świadectwo obecności społeczności żydowskiej na tym terenie oraz różnorodności kulturowej charakterystycznej dla tego regionu. Spoczywają tam ofiary tragicznego pogromu z 1918 roku, a także osoby, które odegrały istotną rolę w kulturze, w tym L.D. Cweifel – znany pisarz, publicysta i aktywista społeczny, oraz cadykowie Menachem-Nochia-David Heselow i Izrael-Dow-Ber Nochimow Szumiacki. Cmentarz został uszkodzony w skutek ataku rakietowego, który miał miejsce 8 maja 2022 roku³⁵.

32 J. Galant, *Benedictine nun from Ukraine: The church building is in ruins, but the Church is alive*, Catholic News Agency, 18.11.2022, <https://www.catholicnewsagency.com/news/252852/benedictine-nun-from-ukraine-the-church-building-is-in-ruins-but-the-church-is-alive> [dostęp: 13.03.2024].

33 W. Jankowski, *Kisielówka na Ukrainie: polski kościół całkowicie zniszczony przez rosyjskich żołnierzy*, Polskie Radio, 21.11.2022, <https://www.polskieradio.pl/399/9815/Artykul/3074409,Kisielowka-na-Ukrainie-polski-kościół-calkowicie-zniszczony-przez-rosyjskich-zolnierzy> [dostęp: 13.03.2024].

34 S. Ain, *Most of Babyn Yar Holocaust site unscathed by Russian missile*, Forward, 03.03.2022, <https://forward.com/fast-forward/483352/most-of-babyn-yar-holocaust-site-unscathed-by-russian-missile/> [dostęp: 13.03.2024].

35 C. Lipshiz, *Russian shelling damages Jewish cemetery in Ukraine where pogrom victims are buried*, Times of Israel, 10.05.2022, <https://www.timesofisrael.com/russian-shelling-damages-jewish-cemetery-in-ukraine-where-pogrom-victims-are-buried/> [dostęp: 13.03.2024].

Il. 4. Zniszczony gmach Muzeum w Iwankowie po rosyjskim ostrzale 25 lutego 2022 roku, fot. Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej w Ukrainie (CC BY 4.0, za pośrednictwem Wikimedia Commons)

³⁶ MFA of Ukraine [@MFA_Ukraine], „The mosque of Sultan Suleiman the Magnificent and his wife Roxolana...” [wpis na X], 12.03.2022, https://twitter.com/MFA_Ukraine/status/1502555077089034245 [dostęp: 13.03.2024].

³⁷ *Mass graves appear in Mariupol, beside the mosque destroyed by rashes*, Religious Information Service of Ukraine, 27.06.2022, https://risu.ua/en/mass-graves-appear-in-mariupol-beside-the-mosque-destroyed-by-rashes_n130496 [dostęp: 13.03.2024].

³⁸ *The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi*, ICC-01/12-01/15-171, 27.09.2016.

12 marca 2022 Ministerstwo Spraw Zagranicznych Ukrainy udostępniło na Twitterze informacje o ostrzale meczetu sułtana Sulejmana Wspaniałego i jego żony Roxsolany w Mariupolu³⁶. Dostępne są zdjęcia satelitarne pokazujące zniszczenia. Obiekt został wybudowany w latach 2004–2007, nie był zabytkiem, jednak odgrywał ważną rolę dla lokalnej społeczności muzułmanów³⁷.

CZY UDA SIĘ ZACHOWAĆ TOŻSAMOŚĆ I DZIEDZICTWO KULTUROWE UKRAINY?

Dążenie do zniszczenia ukraińskiej państwowości i kultury wpisuje się koncepcję zbrodni kulturobójstwa. Jej autorem jest Rafał Lemkin, karnista polskiego pochodzenia, który przeżywszy zbrodnię Holokaustu, stał za przyjęciem Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. Użył tego terminu, aby opisać celowe niszczenie kultury i tożsamości grup narodowych lub etnicznych. Kulturobójstwo polega na systematycznym unicestwianiu języka, religii, tradycji oraz dziedzictwa kulturowego danej grupy ludności, może być jednym z elementów zbrodni ludobójstwa lub zamiaru jej popełnienia. Mimo że nie została oficjalnie przyjęta, celowe niszczenie budynków o znaczeniu historycznym lub religijnym zostało uznane za brodnie wojenną przez Międzynarodowy Trybunał Karny w Hadze w sprawie zniszczenia w 2012 roku mauzoleów sufickich w Timbuktu w Mali³⁸.

Wydaje się, że dziedzictwo kultury w Ukrainie znajduje się w sytuacji egzystencjalnego zagrożenia, a wraz z nim możliwość prowadzenia rzetelnych badań naukowych w zakresie historii i archeologii w przyszłości. To, czy uda się zachować tożsamość ukraińską, zależy od wielu czynników, przede wszystkim od odpowiedzi społeczności międzynarodowej. Działania Rosji stoją w głębokiej sprzeczności ze standardami międzynarodowymi, a także konwencjami, których jest stroną. Cyniczne działania wymierzone w podstawy systemu prawa międzynarodowego powinny stanowić inspirację do wzmocnienia multilateralizmu, a także wspólnej mobilizacji mającej na celu egzekwowanie odpowiedzialności i rozliczenie popełnionych w Ukrainie zbrodni wojennych. W tym kontekście nieustanny i stanowczy sprzeciw społeczności międzynarodowej, a także prowadzenie aktywnych działań wspierających Ukrainę, szczególnie w aspekcie dokumentacji strat, wydają się kluczowe. Warto pamiętać, że wzbudzenie przeświadczenia w ukraińskim społeczeństwie o tym, że Zachodowi nie zależy na ich państwie i dziedzictwie, to klucz do sukcesu rosyjskiej operacji. Doświadczenia Ukrainy muszą być źródłem refleksji na temat stanu zabezpieczenia sektora kultury na wypadek konfliktu zbrojnego, który w Europie nie jest już tylko teorią.

Aleksandra Brodowska – kierownik zespołu ds. międzynarodowych w Narodowym Instytucie Dziedzictwa. Absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego z tytułem magistra prawa oraz College of Europe z tytułem Master of Arts. W ramach stypendiów badawczych studiowała także na Maurer School of Law na Uniwersytecie w Indianie oraz na Uniwersytecie w Tel Awiwie. Laureatka licznych nagród, między innymi Jean Monnet Network, fundacji Alpbach, a także rządu polskiego. Delegatka Polski na Forum Młodych UNESCO 2023, a także ekspertka w dziedzinie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Współpracowała z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego przy czterech nominacjach na Listę reprezentatywną niematerialnego dziedzictwa kulturowego UNESCO. Jako pracownik Narodowego Instytutu Dziedzictwa Kulturowego koordynowała międzynarodowe projekty Centrum Pomocy dla Kultury w Ukrainie. W 2022 roku opublikowała „Raport specjalny na temat niematerialnego dziedzictwa kulturowego wysiedlonych społeczności ukraińskich: perspektywa Polski”, pierwszą tego typu analizę udostępnioną w języku angielskim. Jest także współautorką publikacji *Ratując kulturę Ukrainy*, która przedstawia przykłady niszczenia dziedzictwa kulturowego w Ukrainie w czasie trwającej wojny. Prowadzi międzyobszarowe badania nad dziedzictwem kulturowym i politykami ochrony, w szczególności w kontekście zmian geopolitycznych i studiów nad bezpieczeństwem.

Bibliografia

Ain A., *Most of Babyn Yar Holocaust site unscathed by Russian missile*, Forward, 03.03.2022, <https://forward.com/fast-forward/483352/most-of-babyn-yar-holocaust-site-unscathed-by-russian-missile/> [dostęp: 13.03.2024].

Almost 500 religious sites were destroyed in Ukraine as a result of Russian aggression, Institute for Religious Freedom, 03.02.2023, <https://irf.in.ua/p/105> [dostęp: 13.03.2024].

Applebaum A. [@anneapplebaum], „Russia/Ukraine specialists!...” [wpis na Twitterze], 31.07.2021, <https://twitter.com/anneapplebaum/status/1421480489748254723> [dostęp: 13.03.2024].

Article by Vladimir Putin "On the Historical Unity of Russians and Ukrainians", 12.07.2021, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181> [dostęp: 13.03.2024].

Bust of Taras Shevchenko, Ukrainian Institute, <https://ui.org.ua/en/postcard/bust-of-taras-shevchenko/> [dostęp: 13.03.2024].

Chow V., *Russian Forces Burned Down a Museum Home to Dozens of Works by Ukrainian Folk Artist Maria Prymachenko*, ArtNews, 28.02.2022, <https://news.artnet.com/art-world/maria-prymachenko-ukraine-russia-2078634> [dostęp: 13.03.2024].

Ecumenical Patriarch signs decree granting Ukraine church independence, Reuters, 5.01.2019, <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-church-idUSKCN1OZoAO> [dostęp: 13.03.2024].

Galant J., *Benedictine nun from Ukraine: The church building is in ruins, but the Church is alive*, Catholic News Agency, 18.11.2022, <https://www.catholicnewsagency.com/news/252852/benedictine-nun-from-ukraine-the-church-building-is-in-ruins-but-the-church-is-alive> [dostęp: 13.03.2024].

Georgiou A., *'Catastrophic': Putin's War Is Wiping Out Ukraine's Ancient History*, Newsweek, 05.01.2023, <https://www.newsweek.com/catastrophic-putin-war-wiping-out-ukraine-recent-history-1771314> [dostęp: 13.03.2024].

Invaders steal over 2,000 exhibits from Mariupol museums, Ukrinform, 28.04.2022, <https://www.ukrinform.net/rubric-society/3469803-invaders-steal-over-2000-exhibits-from-mariupol-museums.html> [dostęp: 13.03.2024].

Isakhan B., Meskell L., *Rebuilding Mosul: Public opinion on foreign-led heritage reconstruction*, Sage Journals, 05.06.2023, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00108367231177796> [dostęp: 13.03.2024].

Ivankiv local history museum, Ukrainian Institute, <https://ui.org.ua/en/postcard/ivankiv-local-history-museum-2/> [dostęp: 13.03.2024].

Jankowski W., *Kisielówka na Ukrainie: polski kościół całkowicie zniszczony przez rosyjskich żołnierzy*, Polskie Radio, 21.11.2022, <https://www.polskieradio.pl/399/9815/Artykul/3074409,Kisielowka-na-Ukrainie-polski-kosciol-calkowicie-zniszczony-przez-rosyjskich-zolnierzy> [dostęp: 13.03.2024].

Kinsella E., *Artists' Records Abound at Russian Art Auctions*, ArtNews, 04.29.04.2008, <https://www.artnews.com/art-news/news/artists-records-abound-at-russian-art-auctions-1410/> [dostęp: 13.03.2024].

Lipshiz C., *Russian shelling damages Jewish cemetery in Ukraine where pogrom victims are buried*, Times of Israel, 10.05.2022, <https://www.timesofisrael.com/russian-shelling-damages-jewish-cemetery-in-ukraine-where-pogrom-victims-are-buried/> [dostęp: 13.03.2024].

Mass graves appear in Mariupol, beside the mosque destroyed by rshists, Religious Information Service of Ukraine, 27.06.2022, https://risu.ua/en/mass-graves-appear-in-mariupol-beside-the-mosque-destroyed-by-rshists_1130496 [dostęp: 13.03.2024].

Melitopol mayor says occupiers steal Scythian gold collection from local museum, Ukrinform, 29.04.2022, <https://www.ukrinform.net/rubric-society/3470870-melitopol-mayor-says-occupiers-steal-scythian-gold-collection-from-local-museum.html> [dostęp: 13.03.2024].

MFA of Ukraine [@MFA_Ukraine], *„The mosque of Sultan Suleiman the Magnificent and his wife Roxolana...”* [wpis na X], 12.03.2022, https://twitter.com/MFA_Ukraine/status/150255077089034245 [dostęp: 13.03.2024].

Michael Rossi Poli Sci, *Vladimir Putin's Speech on Ukraine, and Recognition of Donbass - Feb 21 2022 - English Subtitles*, YouTube, 25.02.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=X5-ZdTGLmZo> [dostęp: 13.03.2024].

Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine, *Due to russian aggression in Ukraine, 902 cultural heritage sites have been affected*, 09.02.2024, <https://www.kmu.gov.ua/en/news/cherез-rosijsku-ahresiiu-v-ukraini-postrazhdaly-902-pamiatky-kulturnoi-spadshchyny> [dostęp: 13.03.2024].

Nexta [@nexta_tv], *„In occupied #Luhansk...”* [wpis na X], 12.12.2022, https://twitter.com/nexta_tv/status/1602188654558216192 [dostęp: 13.03.2024].

Nieczypor K., *Ukraine: the world's biggest minefield*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 22.11.2023, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2023-11-22/ukraine-worlds-biggest-minefield> [dostęp: 13.03.2024].

Occupiers destroyed the National Museum of Hryhorii Skovoroda in the Kharkiv region, War Ukraine, 07.05.2022, <https://war.ukraine.ua/crimes/occupiers-destroyed-the-national-museum-of-hryhorii-skovoroda-in-the-kharkiv-region/> [dostęp: 13.03.2024].

Oliphant R., *Izium's ancient guardians fall victim to Russia's assault*, The Telegraph, 03.10.2022, <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2022/10/03/izyums-ancient-guardians-fall-victim-russias-assault/> [dostęp: 13.03.2024].

Potential Long-Term Impact of the Destruction of the Kakhovka Dam, UN Country Team, 09.06.2023, <https://reliefweb.int/report/ukraine/potential-long-term-impact-destruction-kakhovka-dam-unct-joint-analytical-note-9-june-2023> [dostęp: 13.03.2024].

The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi, ICC-01/12-01/15-171, 27.09.2016.

The history of Scythian gold from Melitopol, which Ukrainians found, then buried, and could not save from Russia, UAPosition, 21.01.2023, <https://uaposition.com/main/analysis-opinion/the-history-of-scythian-gold-from-melitopol-which-ukrainians-found-then-buried-and-could-not-save-from-russia/> [dostęp: 13.03.2024].

Ukraine Refugee Situation, Operational Data Portal, <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> [dostęp: 13.03.2024].

UNESCO, *Ukraine: UNESCO estimates the damage to culture and tourism after 2 years of war at \$3.5 billion*, 14.02.2024, <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-estimates-damage-culture-and-tourism-after-2-years-war-35-billion> [dostęp: 13.03.2024].

Безцінні артефакти: на кордоні США у росіян вилучили старожитності вкрадені в Україні / Bezціnni artefakti na kordoni SSA u rosian vilučili starozhitnosti vkradeni v Ukraini, Television News Centre, 11.03.2023, <https://tsn.ua/exclusive/bezcinni-artefakti-na-kordoni-ssha-u-rosiyan-viluchili-starozhitnosti-vkradeni-v-ukrayini-2283139.html#lf58lkhyevkk3gd2ppl> [dostęp: 13.03.2024].

В страху прорыву ЗСУ, Росія збудувала одні з найбільших військово-оборонних споруд у світі – розвідка Британії / V strahu prorivu ZSU, Rosiá zbuduvala odni z najbil'sih v'js'kovo-oboronnih sporud u sviti – rozvidka Britanii, Center of Journalistic Investigations, 01.05.2023, <https://investigator.org.ua/ua/news-2/254185/> [dostęp: 13.03.2024].

Из Севастополя впервые вывезли византийское золото / Iz Sevastopola vperve vyvezli vizantijskoe zoloto, Bezformata 20.05.2023, <https://simferopol.bezformata.com/listnews/vpervie-vivezli-vizantijskoc-zoloto/117838028/> [dostęp: 13.03.2024].

Міністерство культури та інформаційної політики України, *В Україні відзначають День пам'яток історії та культури / Ministerstvo kul'turi ta informatsijnoi politiki Ukraini, V Ukraini vidznachaut Den' pam'atok istorii ta kul'turi*, 18.04.2023, <https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukraini-vidznachaut-den-pamiatok-istorii-ta-kul'tury> [dostęp: 13.03.2024].

Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України / *Nacionalnij perelik elementiv nematerial'noi kulturnoi spadšini Ukraini*, <https://mcip.gov.ua/wp-content/uploads/2024/02/nacionalnyj-perelik-elementiv-nks-1.pdf> [dostęp: 13.03.2024].

Офіс Генерального прокурора, *Викрадення військовими РФ національних цінностей України з музею в окупованому Мелітополі – розпочато провадження / Ofis General'nogo prokurora, Vikradenná v'js'kovimi RF nacionalnih cinnostej Ukraini z muzeu v okupovanomu Melitopoli – rozpocato provadženná*, 10.05.2022, <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/vikradennya-viiskovimi-rf-nacionalnix-cinnostei-ukrayini-z-muzeyu-v-okupovanomu-melitopoli-rozpocato-provadžennya> [dostęp: 13.03.2024].

Український державний інститут культурної спадщини МКІП України, *„Після російського вторгнення жоден мешканець України...” / Ukraïns'kij deržavnij institut kulturnoi spadšini MKIP Ukraini, „Pislá rosij'skogo vtorgnenná žoden meškanec' Ukraini...”* [wpis na Facebooku], 27.04.2022, <https://www.facebook.com/usich.mcsyu/posts/pfbid03KAuR8oX4YYt4qMutVaYPuRGqo-a5fM8W2cfBiE3m4HF14zXHA72bfsgeR12Fg1r> [dostęp: 13.03.2024].

Херсонський Художній Музей / *Herson's'kij Hudožnij Muzej*, офіційny profil na portalu Facebook, 4.11.2022, <https://www.facebook.com/art.museum.ks/posts/pfbid02wJ7gmQs251prJwEBkFFQsMCy9bn2GGRNdU9AxbvKNy-7a1TP2atCgcidxEod6QCHI> [dostęp: 13.03.2024].

Худякова Т., *Осколки братской любви в тротиловом эквиваленте (фото) / Khudiakova T., Oskolki bratskoj ljubvi v trotilovom ekvivalente (foto)*, Tverezo, 4.11.2022, <https://tverezo.info/post/163984> [dostęp: 13.03.2024].

